

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA VA YANGICHA
YONDASHUV”**

mavzusidagi

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi
munosabati bilan tashkil etilgan)

2021-yil 22-may

TOSHKENT – 2021

IQON SHEVASIDA SO‘Z YASALISHIDAN

Zoxira Xidraliyeva
o‘qituvchi,
ToshDO‘TAU

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada shimoliy o‘zbek o‘g‘uz guruhiga kiruvchi Iqon shevasida –chi affiksining funksional xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so‘zlar:** adabiy til, sheva, Iqon shevasi, so‘z yasalishi, yasovchi asos, yasovchi vositalar, affiks,, yasama so‘z.*

***Annotation.** In this article, we will consider the functional features of –chi affix of Iqon dialect, which belongs to oghuz group of northern uzbek dialects.*

***Key words:** literary language, dialect, Iqon dialect, word formation, the basis of word formation, means of word-forming, affix, compound word.*

O‘zbek tili so‘z yasalishi masalalari tadqiqi dialektlarni or‘ganish bilan uzviy bog‘liqlikda kechadi, sababi o‘zbek tili so‘z yasalishida yechimini topmagan ayrim masalalarni sheva ma’lumotlari asosida aniqlash mumkin.

Shimoliy o‘zbek shevalari guruhiga kiruvchi Iqon shevasida ham adabiy til va boshqa shevalar kabi barcha so‘z turkumlarida so‘z yasash imkoniyati mavjud. Affiksatsiya usulida so‘z yasash hozirgi o‘zbek tilida yasalishning eng faol, eng mahsuldor usullaridan biri hisoblangani kabi mazkur shevada ham affikslar yordamida so‘z yasash juda faol. Shevada so‘z yasalishi o‘zbek adabiy tili bilan umumiylikka ega bo‘lgani holda, o‘ziga xos o‘zgachaliklarga ham ega. Ushbu ishimizda shevada shaxs oti yasovchi -chi affiksining imkoniyatlari xususida fikr yuritishga harakat qilamiz. Iqon shevasiasda -či//čī juda faol, mahsuldor affiks bo‘lib, polisemantik xususiyatga ega. Masalan: *ma:l-či, qoj-či, jilqī-či, suv-či, sū:t-či, dala-či, tā:girmän-či, tünkä-či, tort-či, salat-či, palav-či, sinīq-či, kăpčik-či, sunnaj- či, paxsa-či, o:čaq- či, qizīq-či, pitim-či, čaqim-či, tō:mät-či, kino-či, kămpjütir-či* va hokazo.

Shevada ham – *-či//čī* affiksi orqali yasalgan shaxs oti o‘zbek tilining boshqa shevalari va adabiy tildagi kabi otning xilma-xil ma’nolarini hosil qiladi hamda bevosita yasalma asosning ma’nosi bilan bog‘lanadi. Jumladan:

– shaxsning asosdan anglashilgan narsa bilan shug‘ullanishini: *suvaqči, suvči, sü:tči, tünkäči, ba:liqči, taqači, xija:lči, kö:nči*;

– ish-harakatni asosdan anglashilgan narsa vositasida bajarishini: *käpčikči, sunnajči, kämpjütirči, kranči, träktirči, kämbajči, ketmänči*;

– asosdan anglashilgan narsani yaratish, yasash bilan shug‘ullanishini *o:ča qči, sandiqči, tilla:či, pıča:qči, beşikči*;

– shaxsning kasb-hunar, turli mutaxassisliklar bo‘yicha mashg‘ul bo‘lishini: *ma:lči, qo:jči, jılqıči, su:vči, sü:tči, oqtu:či, samsači, qa:ğunči, šašlikči, rāsmči, sīniqči* kabi;

– shaxsning biror belgi, holat, xususiyati bilan ajralib turishini: *kä:kči, a:rasči, tö:mätči, ča:qimči, pitimči, misqa:lči* (kishilardagi turli xususiyatlarni (salbiy) yoki tug‘ma nuqsonlarni kamsitib, laqab qo‘yuvchi) kabi boshqa juda ko‘p ma’nolarni anglatgan otlar yasaydi.

Shu bilan birga, o‘zbek tilining boshqa shevalari va adabiy tilda shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar: *-dosh, -gar, (-kar), -kor, -bon, -dor, -shunos, -furush, -boz, -xo‘r, -paz, -soz, -do‘z, -kash, -xon, -go‘y, -navis, -parast* affikslari orqali hosil qilinsa [Sapayev, 2009: 49], mazkur shevada ushbu affikslarning so‘z yasash darajasi juda past, hatto, *-navis, -shunos, -soz, -xon, -dor, -parvar, -go‘y* kabi yasovchi (affiksoid)lar umuman, qo‘llanmaydi.

Shevada *-či//čī* affiksi bilan yasalgan shaxs otlari haqida gap borar ekan, quyidagi holatlarni ham ta’kidlab o‘tish lozim, ya’ni tojik tilidan o‘zlashgan *-paz, -do‘z, -soz, -kash, -furush* kabi yasovchilar o‘rnida ham *-či//čī* affiksi qo‘llanadi. Masalan:

– *kash* (tojikcha *kashidan* - «tortmoq» fe’lidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa bilan shug‘ullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatuvchi ot yasalsa: *suratkash – rasmči, paxsakash – paxsači* kabi.

-paz (tojikcha *puxtān* «pishirmoq» fe’lidan). Taom nomlarini bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib, shaxsning shu ovqatni pishirish, tayyorlash bilan shug‘ullanishini anglatgan ot yasaydi: *oshpaz, kabobpaz, somsapaz* kabi, ammo mazkur shevada *-paz* affiksi o‘rnida

ham *-chi* affiksi qoʻllanib, *oshpaz – pala:vči* (*palovchi* toʻy, xudoy, xatim kabi katta yigʻinlarda osh tayyorlashni kasb qilgan kishi), *kabob-paz – shashlikči*, *somsa-paz – samsači*, *pishiriqlar tayyorlovchi-tortči*, *salatlar tayyorlovchi –salatči* tarzida ifodalanadi.

Shaxsning kasb-hunarini bildiradigan ot yasovchi *-gar (-kar)* affiksi oʻrnida ham *-či* affiksi qoʻllanib, *zar-gar* leksemasi oʻrnida *tilla:či* soʻzi qoʻllanadi.

-soz (tojikcha *soxtan* – «yasamoq» feʻlidan). Yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: *soatsoz – sä: ätči* kabi.

– *doʻz* (tojikcha *doʻxtan* – «tikmoq» feʻlidan). Yasash asosi anglatgan narsani tikish, yaratish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: *mahsidoʻz – mä:ssiči*, *etikdoʻz – ö:tikči*, *kashtadoʻz – xija:lči* kabi.

– *kash* (tojikcha *kashidan* – «tortmoq» feʻlidan). Shaxsning asosdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatadigan ot yasaydi: *suratkash – rä:smči*, *paxsakash – pa:xsači* kabi.

– *furush* (tojikcha *furoʻxtan* – «sotmoq» feʻlidan) affiksoid asosida ifodalangan narsani sotish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: *nosfurush – na:sbajči*, *pistafurush – pistäči*, *terifurush – tä:riči* kabi.

Demak, shevalarda, xususan, Iqon shevasida oʻzbek adabiy tilidagi soʻz yasovchilarning barchasi ham funksional emas, balki aksariyat soʻz yasovchilarning funksiyasini ham *-či//či* affiksi bajarishi mumkin. Bunday oppozitiv variantlar boshqa asos va affikslarda ham qayd qilinadi. Ular toʻgʻrisida keyingi ishlarda fikr yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2009. – B. 48-49.

2. Sayfullayeva R., Mengliyev B, Boqiyeva G. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.

		tadqiq etgan olim	
23.	Ibragimova Z.	Samixon Ashirboyev – o‘zbek tilshunosligining tashabbuskor olimi	89-92
24.	Shinnazarova S., Kaypnazarova M.	Nukus dialektologiya maktabining asoschisi	92-96

1-SHO‘BA
O‘ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

1.	Karimov S., Pardayev A., Mahmadiyev Sh.	Samarqand tilshunoslik maktabi va uning o‘zbek shevashunosligi taraqqiyotidagi o‘rni	97-101
2.	Mamatov A.	Dialektal so‘zlar va frazeologik shakllanish masalalari	102-106
3.	O‘rozboyev A., Norbayeva Sh.	Xorazm kitobat dostonlari – shevalar leksikasi tadqiqida muhim manba	107-114
4.	Shahobiddinova Sh., Abdullayev B.	Og‘zaki reklamalarda shevalarning lingvistik xususiyati	115-119
5.	Enazarov T.	Dialektal so‘z maqomi	119-130
6.	Xidraliyeva Z.	Iqon shevasida so‘z yasalishidan	131-133
7.	Qurbonov S.	Murod Muhammad Do‘st asarlarida dialektizmlarning qo‘llanilishi	134-140
8.	Tillabayeva Z.	Samarqand shahri shevalari leksikasining adabiy tilga munosabati	140-143
9.	Xushmurodova Ch.	“Shohrux Mirzo” romanida qo‘llangan dialektizmlarning uslubiy xususiyatlari	143-146
10.	Yusupova N.	Adabiy til leksemalarining dashnabod shevasidagi variantlari	147-152

2-SHO‘BA
O‘ZBEK SHEVALARINI AREAL O‘RGANISH VA TARIXIY DIALEKTOLOGIYA

11.	Ashirboyev Samixon	“Til ittifoqi” tushunchasining o‘zbek areal lingvistikasiga tatbiqu masalasi	153-158
-----	-----------------------	--	---------